

Karol Łopatecki

Uniwersytet w Białymstoku
k.lopatecki@uwb.edu.pl

Ryciny prezentujące kampanię połocką 1579 roku jako jednolita kompozycja kartograficzna¹

Abstract

Engravings Depicting the Polotsk Campaign in 1579 as a Homogeneous Cartographic Composition

The paper presents seven plans of fortresses (Polotsk, Sokil, Kazyany, Krasne, Turovła, Susza and Sitno) and a map of the principality of Polotsk by Stanisław Pachołowiecki. The analysis indicates that plans of fortifications and hydrogeologic conditions were integrated into a previously existing operational map of the principality of Polotsk. Therefore, eight printed maps and plans constitute a joint work that was uniformly finished by one author (Stanisław Pachołowiecki or Giovanni Battista Cavalieri). The map of the principality of Polotsk features Russian fortifications in the form of two-dimensional projections. The strongholds were depicted in a reliable manner, both in terms of shape and the number of towers. Such a representation of settlement symbols was an innovative solution in Renaissance cartography. Not until the 17th century were such means known and they did not appear on a broader scale until the 1730s.

Keywords: Principality of Polotsk, 1579 Polotsk campaign, Stanisław Pachołowiecki, Piotr Frankus, 16th cartography, plans of fortresses

¹ Artykuł powstał w ramach projektu badawczego Narodowego Centrum Nauki *Opus* (nr 2014/15/B/HS2/01104) *Związki literatury polskiej i kartografii w XVI – I poł. XVII w.*

Kampania wojenna 1579 roku, której głównym celem miał być Połock, została bardzo dobrze przygotowana na potrzeby prowadzenia działań oblężniczych². Stefan Batory zatrudnił sześciu inżynierów wojskowych³, którzy służyli pomocą przy kolejnych czynnościach związanych z procesem zdobywania umocnień. O ich wysokim statusie świadczy fakt, że wszyscy posiadali tytuł kapitana, choć prawdopodobnie tylko jeden był dowódcą oddziału. Byli to cudzoziemcy: trzech pochodziło z Królestwa Niemieckiego, a pozostali wywodzili się z Półwyspu Apenińskiego. Ci ostatni znani są z nazwiska: Jakub Morsaleus, Hercules Rosetti oraz Helvetius Cusimo. Dodatkowo zatrudniony był od wojny gdańskiej szancmistrz Ludwik Wedel⁴. Do tych specjalistów należałoby dołączyć nominalnego kartografa (geografa) królewskiego Piotra Frankusa⁵. Otrzymał on w 1582 roku indygenat, w którym został przedstawiony właściwie jako inżynier wojskowy. Miał służyć królowi pomocą w wynajdowaniu stosownych pozycji pod obozy oraz kierowaniu pracami oblężniczymi⁶.

Dobry stan przygotowań rzutował na spuściznę kartograficzną. W 1580 roku zostały wydane drukiem plany siedmiu twierdz zdobytych przez wojska Stefana Batorego w 1579 roku – Połocka, Kozian,

² Szerzej o przygotowaniach do wojny i oblężeniu Połocka: D. Kupisz, *Połock 1579*, Warszawa 2003, s. 84–107, 122–157.

³ Por. K. Łopatecki, *Prace kartograficzne wykonywane na ziemiach Rzeczypospolitej przez szwedzkich inżynierów wojskowych w XVII stuleciu*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 46 (2009), s. 55–79.

⁴ H. Kotarski, *Wojsko polsko-litewskie podczas wojny inflanckiej 1576–1582. Sprawy organizacyjne*, cz. 2, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 17 (1971), nr 1, s. 106.

⁵ B. Olszewicz, *Frankus (Franco, Frank) Piotr*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 7, Kraków 1948–1958, s. 97–98; F.F. Daugnon, *Gli italiani in Polonia dal IX secolo al XVIII*, t. 1, Crema 1905, s. 146.

⁶ Zob. B. Paprocki, *Herby rycerstwa polskiego*, Kraków: Maciej Garwolczyk, 1584, s. 217–218; B. Kalicki, *Nobilitacje króla Stefana na wyprawie moskiewskiej 1579–1581*, w: *Album lwowskie*, wyd. H. Nowakowski, Lwów 1862, s. 97.

Krasnego, Sitna, Sokoła (Sokoliszcz), Suszy oraz Turowli⁷. Zachował się również rysunek oblężonego Połocka skopiowany przez Pawła z Thurnu (Czumthurna, Zumthorna)⁸. Przede wszystkim zaś wydano drukiem mapę Księstwa Połockiego autorstwa Stanisława Pachołowieckiego⁹. Waga wymienionych źródeł jest tym większa, że z pozostałych dwóch wypraw – pod Wielkie Łuki i Psków – nie zachowały się plany fortyfikacji ani też dokumentacja ikonograficzna prezentująca działania oblężnicze. Źródła opisowe jednoznacznie informują, że takowe wykonywano¹⁰, nie zostały one jednak wydane drukiem i nie przetrwały próby czasu.

W niniejszym artykule analizuję sześć, opublikowanych w formie anonimowych rycin, planów twierdz: Suszy, Kozian, Sokolisz-

⁷ Reprodukcje grafik zamków: M.A. Коркунов, *Карта военных действий между русскими и поляками в 1579 году, и тогдашние планы города Полоцка и окрестных крепостей*, „Журнал Министерства народного просвещения” 15 (1837), № 8, s. 235–249; [M.A. Korkunow], *Karta operacyj wojennych w wyprawie Polaków przeciw Rossyjanom w roku 1579 i plany ówczesne miasta Połocka z przyległymi twierdzami. Wyjątek z Dziennika Ministerstwa Oświecenia Narodowego r. 1837, Sierpień, numer VIII*, Wrocław 1840, <https://polona.pl/item/422167691/> (dostęp: 4.05.2017); *Z okolic Dźwiny. Księga zbiorowa na dochód Czytelni Polskiej w Witebsku*, [Witebsk] 1912, karty niepaginowane (na końcu książki); *Archiwum Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego*, t. 2: 1580–1582, wyd. J. Siemieński, Warszawa 1909, s. 422–423; A.П. Сапунов, *Рисунки крепостей, построенных по повелению Царя Ивана Грозного после завоевания Полоцка, в 1563 году*, w: *Полоцко-Витебская старина*, Вып. II, Витебск 1912, s. 299–313.

⁸ Staatsarchiv Dresden, sygn. R. Schrank VII, Fach 90, nr 17a; S. Alexandrowicz, *Nowe źródło ikonograficzne do oblężenia Połocka w 1579 r.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 19 (1971), nr 1, s. 3–29; *idem*, *Źródła kartograficzne do wyprawy połockiej Stefana Batorego roku 1579*, w: *Od armii komputerowej do narodowej (XVI–XX w.)*, red. Z. Karpus, W. Rezmer, Toruń 1998, s. 32–40; S. Alexandrowicz, *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, Warszawa 2012, s. 175–177.

⁹ S. Alexandrowicz, *Źródła kartograficzne do wyprawy połockiej...*, s. 20–28.

¹⁰ J. Zamoyski do T. Giesego, pod Pskowem 26 grudnia 1581, w: *Archiwum Jana Zamoyskiego...*, t. 2, s. 172; Th. K. [pseudonim], *Domini Ridolfino. Pułkownik w służbie Rzplitej polskiej w XVI wieku*, „Przewodnik Naukowy i Literacki” 15 (1887), s. 653.

cza, Sitna, Krasnego i Turowli¹¹, a następnie zestawiam je z pracami kartograficznymi Stanisława Pacholowieckiego. Działanie to będzie pomocne w udzieleniu odpowiedzi na pytanie dotyczące atrybucji i okoliczności powstania cyklu. Pomiędzy powstałymi na potrzeby działań wojennych mapami wielkoskalowymi (archetyp – ω) a rycinami powinna istnieć wersja pośrednia. Oryginalne dzieła przerysowano (α) i wysłano do Rzymu w celu wykonania płyty miedziorytniczej (A)¹². Dwa kluczowe pytania to: kto przygotował tę wersję pośrednią? – i: czy różniła się ona w sposób znaczący od archetypu?

W literaturze przedmiotu powszechnie przyjmuje się, że twórcą planów zamków był Piotr Frankus (Petrus Francus)¹³. Założe-

¹¹ Jedynie jeden z planów – Połocka – zaopatrzonej został w podpis informujący, że rysunek jest autorstwa Pacholowieckiego, zaś rycina Cavalieriego. Pozostałych sześć planów nie zawiera żadnych informacji o twórcach.

¹² Stosuję oznaczenia analogiczne do zaproponowanych w pracy: G. Franczak, *Filologia mapy. Badanie dawnej kartografii metodą krytyki tekstu na przykładzie toponimii mapy Księstwa Połockiego S. Pacholowieckiego z 1580 roku*, „Terminus” 19 (2017), z. 1 (42), s. 203–204.

¹³ Pochodzący z Conegliano w Republice Weneckiej Pietro Franco notowany był w Polsce jako „Petrus Francus Conglanensis Italus, geometer” lub „geometra królewski Piotr Frankus” (B. Paprocki, *Herby rycerstwa...*, s. 217–218). Na temat jego działalności kartograficznej zob. B. Olszewicz, *Kartografia polska XV i XVI wieku*, „Polski Przegląd Kartograficzny” 4 (1929/1930), nr 31, s. 163; J. Natanson-Leski, *Epoka Stefana Batorego w dziejach granicy wschodniej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1930, s. 38; J. Kowalczyk, *Kultura i ideologia Jana Zamoyskiego*, Warszawa 2005, s. 20; T. Chrzanowski, *Działalność artystyczna Tomasza Tretera*, Warszawa 1984, s. 71–72; M. Gębarowicz, *Początki malarstwa historycznego w Polsce*, Wrocław 1981, s. 17; S. Alexandrowicz, *Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego Tomasza Makowskiego z 1613 r. tzw. „radziwiłłowska”, jako źródło do dziejów Litwy i Białorusi*, „Studia Źródłoznawcze” 10 (1965), s. 35; S. Alexandrowicz, K. Buczek, *Polska kartografia wojskowa do połowy XVII wieku*, w: *Dzieje polskiej kartografii wojskowej i myśli strategicznej. Materiały z konferencji*, oprac. B. Krassowski, J. Madej, Warszawa 1982, s. 16–17; S. Łempicki, *Mecenat Wielkiego Kanclerza. Studia o Janie Zamoyskim*, Warszawa 1980, s. 388; M.J. Mikoś, *Monarch and Magnates: Maps of Poland in the Sixteenth and Eighteenth Centuries: The Emergence of Cartography as a Tool of Government in Early Modern Europe*, w: *Monarchs, Ministers and Maps*, ed. by D. Buisseret, Chicago 1992, s. 170–171.

nie to oparte jest na przywileju wydanym 19 września 1579 roku przez Stefana Batorego. Król gwarantował Włochowi wyłączne prawo do rytowania, drukowania i rozpowszechniania planów Połocka, Sokoliszcz (Sokoła) oraz wszelkich innych twierdz¹⁴. Niektórzy badacze zgłaszali jednak wątpliwości. Karol Buczek zwrócił uwagę, że nie oznaczało to, że włoski inżynier wykonał mapy, a jedynie, że planował je przygotować. „Równie zatem dobrze autorem planu Sokoliszcz mógł być twórca planu Połocka, czyli Pachołowiecki”¹⁵. Wybitny historyk odwołał się do faktu, że w świetle przywileju to Frankus miał wykonać plan oblężenia Połocka, tymczasem zachowane *Oblężenie i zdobycie warownej twierdzy połockiej* niewątpliwie jest dziełem Stanisława Pachołowieckiego¹⁶. W następnym zdaniu Buczek stwierdza jednak, że autorstwo Polaka jest wątpliwe:

inne natomiast plany zdobytych na Moskalach zamków nie pochodzą już od niego [Pachołowieckiego – K.Ł.], czyli mogą być dziełem Frankusa. Wskazuje zaś na to, oprócz braku podpisu Pachołowieckiego, zupełnie odmiennie, a trzeba dodać i lepsze, wykonanie oraz rysunek planów¹⁷.

Podobne wątpliwości wysuwa Tadeusz Chrzanowski, jednakże również on skłania się do tezy o autorstwie Włocha¹⁸.

¹⁴ *Diploma, quo cavetur, ne quisquam intra quinquennium expediitionis regiae ad Polockum imagines faciat praeter Petrum Francum Italum*, w: *Akta Metryki Koronnej co ważniejsze z czasów Stefana Batorego 1576–1586*, wyd. A. Pawiński, Warszawa 1882, s. 66–67.

¹⁵ K. Buczek, *Kartografia polska w czasach Stefana Batorego*, „Wiadomości Służby Geograficznej” 7 (1933), z. 2, s. 82.

¹⁶ K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 24, Kraków 1912, s. 9. Znamy obecnie sześć zachowanych egzemplarzy tej grafiki w dwóch stanach – wylicza je K. Kozica, *Charakterystyka prac kartograficznych Stanisława Pachołowieckiego (1580)*, „Terminus” 19 (2017), z. 1 (42), s. 43–46.

¹⁷ K. Buczek, *Kartografia polska w czasach Stefana Batorego*, s. 81–82. Trzeba podkreślić, że poglądy swe Buczek opierał na analizie bardzo niedokładnych dziewiętnastowiecznych reprodukcji. Oryginalne ryciny pozwalają w odmienny sposób ocenić wartość artystyczną i dokumentacyjną tych dzieł, ponadto pozwalają ponownie zastanowić się nad ich autorstwem.

¹⁸ T. Chrzanowski, *Działalność artystyczna Tomasza Tretera...*, s. 19, 71–72.

Mało prawdopodobne jest, aby to jeden inżynier wykonywał plany wszystkich twierdz (ω). Zdolnych do ich wykonania było przynajmniej osiem osób. Każda z nich mogła zostać zobligowana, aby jeszcze przed rozpoczęciem działań wojennych dokonać objazdu umocnień, a następnie przygotować plan¹⁹. Taki szkic miał nie tylko odnotować stan fortyfikacji, ale również powinien być pomocny przy zakładaniu obozów i planowaniu przyszłych działań oblężniczych²⁰. Nawet jeżeli nie wykonano uprzednio planów (np. zdobywając zamek z zaskoczenia), odpowiednią dokumentację należało przygotować na potrzeby odbudowy zamku, ewentualnie przyszłego zagospodarowania twierdzy²¹. Całkiem prawdopodobne, że poszczególne twierdze miały więcej niż jeden plan, czego przykładem może być Połock, który posiada dwa odmienne ujęcia, które wykluczają opieranie się na jednym wspólnym archetypie²².

Koncepcja wydania drukiem prac dokumentujących zdobycze Stefana Batorego (A) pojawiła się pod koniec udanej kampanii roku 1579. Już po upadku Połocka i pięciu mniejszych umocnień król 19 września 1579 roku nadał Piotrowi Frankusowi wyłączne prawo do rytowania, drukowania i rozpowszechniania planów Połocka, Sokoliszcz (Sokoła) oraz wszelkich innych zdobytych w tym roku twierdz. Król w przywileju zakazał innym wykonywania prac o podobnej tematyce oraz zobowiązał się do wypłacenia inżynierowi 50 flo-

¹⁹ W historii kartografii granicę pomiędzy mapą a planem stanowi skala 1 : 20 000. S. Alexandrowicz, J. Łuczyński, R. Skrycki, *Historia kartografii ziem polskich do końca XVIII wieku*, Warszawa 2017, s. 14.

²⁰ R. Heidenstein, *Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594. Księga XII*, t. 1, przeł. M. Gliszczynski, Petersburg 1857, s. 312–313; *Kronika Marcina Bielskiego*, t. 9 (wg K. Estreichera), Warszawa 1833, s. 84; *Dyaryusz zdobycia zamków: Wieliza, Uświaty, Wielkich Łuk, w liście Jana Zborowskiego kasztelana Gnieźnieńskiego do Piotra Zborowskiego Wojewody Krakowskiego*, w: *Sprawy wojenne króla Stefana Batorego. Dyaryjusze, relacje, listy i akta z lat 1576–1586*, wyd. I. Polkowski, Kraków 1887, s. 197; Th.K., *Dominik Ridolfino...*, s. 656.

²¹ Przykładowo: R. Heidenstein, *Dzieje Polski...*, t. 2, s. 27.

²² K. Łopatecki, *Ocena wiarygodności źródeł kartograficznych prezentujących oblężenie Połocka z 1579 roku*, „Terminus” 19 (2017), z. 4 (45), s. 759–795.

renów wynagrodzenia²³. Następnego dnia po wydaniu tego dokumentu Jan Zamoyski informował nuncjusza Jana Andrzeja Caligarię o wykonaniu map (bez informacji o autorstwie oraz ich liczbie) związanych z prowadzonymi działaniami wojennymi²⁴. Informacja ta wskazuje, że kanclerz zebrał sporządzone przez kartografów i inżynierów wojskowych mapy i plany (ω). Gromadząc ten zbiór, powinien komuś zlecić ich skopiowanie i udoskonalenie wersji, która miała stać się podstawą do przeniesienia jej na płytę miedziorytniczą (α).

Do odtworzenia czasu powstania serii (rękopiśmiennej – α) przydatna jest chronologia zdobywanych umocnień: Koziany 23 lipca, Krasne 31 lipca, Sitno 4 sierpnia, Połock 30 sierpnia²⁵, Turowla 4 września, Sokół 11 września, Susza 6 października, Nieszczerda 13 listopada²⁶. W momencie wysłania listu przez Zamoyskiego z pewnością zgromadzonego kompletu jeszcze nie było, gdyż ostatnie dwie wymienione twierdze nadal pozostawały w rękach moskiewskich. Warto zauważyć, że pomimo upadku Suszy w październiku 1579 roku została ona zobrazowana na mapie, natomiast zdobyta miesiąc później Nieszczerda już nie. Stąd wniosek, że komplet dokumentacji

²³ *Diploma, quo cavetur, ne quisquam intra quinquennium expeditionis regiae ad Polockum imagines faciat praeter Petrum Francum Italum*, s. 66–67; K. Morawski, *Andrzej Patrycy Nidecki. Jego życie i dzieła*, Kraków 1892, s. 227; M.J. Mikoś, *Monarch and Magnates...*, s. 170–171.

²⁴ J. Zamoyski do J.A. Caligarię, Dzi[s]na 20 IV 1579, w: *Archiwum Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego*, t. 1: 1553–1579, wyd. W. Sobieski, Warszawa 1904, s. 362; K. Buczek, *Kartografia polska w czasach Stefana Batoro*, s. 81.

²⁵ D. Kupisz, *Połock 1579...*, s. 151–153. Na planie oblężenie Połocka Pacholowieckiego znajduje się jednak inna data: 29 sierpnia 1579 roku. Zob. S. Pacholowiecki, *Obsidio et expugnatio munitiss[imae] arcis Polocensis per Sereniss[imum] Stephanum Poloniae regem*, British Library, sygn. Maps *33825.(2.); British Library, sygn. Maps C.7.e.4.(54.); Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, Kolekcja dr. Tomasza Niewodniczańskiego, sygn. TN 2826 (dep. Deutsch-Polnische Stiftung Kulturpflege und Denkmalschutz).

²⁶ H. Kotarski, *Wojsko polsko-litewskie...*, s. 97.

kartograficzno-ikonograficznej oraz opisowej został wykonany pomiędzy upadkiem Suszy a zdobyciem Nieszczerdy (6 października – 13 listopada 1579 roku)²⁷.

Nad pracami czuwał kanclerz wielki koronny – Jan Zamoyski. Koncepcję tę potwierdza list Macieja Strubicza adresowany do Zamoyskiego i datowany na 25 października 1579 roku. Nadawca wiedział już o nowych dziełach kartograficznych, prosił więc kanclerza, aby dostarczył mu „*chorographiam* Księstwa Wielkiego Litewskiego”²⁸. Być może to ta prośba mogła skłonić do podjęcia dalszych prac nad dokumentacją kartograficzną powstałą w 1579 roku i do zorganizowania druku tych map na terenie Półwyspu Apenińskiego²⁹. Zachował się również list nuncjusza Caligario z 26 lutego 1580 roku, który informował kardynała Komy, że biskup płocki Piotr Wolski pokaże mu wiezione przez siebie do Rzymu rysunki i mapy³⁰. Za pośrednictwem Wolskiego komplet trafił do warsztatu Giovanniego Battisty Cavalieriego, gdzie jeszcze tego samego roku zostały wyszytychowane przez włoskiego rytownika, a następnie opublikowane³¹. Z ośmiu wydanych drukiem prac, dwie

²⁷ R. Heidenstein, *Dzieje Polski...*, t. 1, s. 330–331, 340.

²⁸ M. Strubicz do J. Zamoyskiego, Grąbów 25 X 1579, w: *Archiwum Jana Zamoyskiego...*, t. 1, s. 371.

²⁹ J. Kowalczyk, *Kultura i ideologia Jana Zamoyskiego...*, s. 72–73.

³⁰ Zob. J. Niedźwiedź, *Polska szesnastowieczna propaganda wojenna w działaniu: przypadek Atlasu Księstwa Połockiego (1580)*, „Terminus” 19 (2017), z. 3 (44), s. 477–510.

³¹ Alexandrowicz wysunął przypuszczenie, że wykonawcą płyt miedziorytniczych był Tomasz Treter. Hipotezy tej nie da się utrzymać wobec informacji zamieszczonej na rycinie: „rytował w miedzianej płycie w Rzymie Giovanni Battista Cavalieri” („Joan<nes> Baptista de Cavalleriis Romae typis aeneis incidebat”; przeł. G. Franczak). Wobec przypuszczenia Alexandrowicza dystansuje się również T. Chrzanowski. G. Franczak, analizując błędy w zapisie nazw, udowodnił zaś, że twórcą miedziorytu nie mógł być Polak. Zob. S. Alexandrowicz, *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego...*, s. 96; T. Chrzanowski, *Działalność artystyczna Tomasa Tretera...*, s. 19; por. K. Buczek, *Dorobek kartograficzny wojen Stefana Batorego*, „Wiadomości Służby Geograficznej” 8 (1934), z. 3, s. 4; M. Juda, *Mapy ziem polskich w dawnej typografii europejskiej*, „Studia Źródłoznawcze” 41 (2003), s. 52; J. Kowal-

były podpisane, tym samym zaznaczono ich autorstwo w wersji rękopiśmiennej (ω). Była to mapa Połoczczyzny (*Descriptio Ducatus Polocensis S. Pacholowic*) oraz plan oblężenia Połocka (*Delineavit in ipsis castris S. Pacholowic*)³², pozostałe dzieła są anonimowe.

Osobami, które organizacyjnie przyczyniły się do opublikowania rycin dokumentujących działania wojenne z 1579 roku, byli najbliżsi współpracownicy Stefana Batorego – Jan Zamoyski i Piotr Dunin Wolski³³. Klientami kanclerza wielkiego koronnego byli obaj domniemani twórcy – zarówno Pachołowiecki, jak i Piotr Frankus³⁴. Warto porównać treść nobilitacji obu kartografów, które otrzymali dzięki protekcji Jana Zamoyskiego i zostali przyłączeni do jego herbu rodowego³⁵. W obu przypadkach wskazano na ich przymioty wojskowe. Jednakże to u Pachołowieckiego odnotowano, że wykonywał on piękne plany miast i zamków („ac etiam in delineandis arcibus hostilibus, eisque depingendis, divina quaedam semina perspexissemus”)³⁶. Podobnego sformułowania w nobilitacji Franku-

czyk, *Kultura i ideologia Jana Zamoyskiego...*, s. 73; G. Franczak, *Filologia mapy...*, s. 204–205.

³² Zob. G. Franczak, *Atlas Księstwa Połockiego Stanisława Pachołowieckiego z 1580 roku – transkrypcja i przekład*, „Terminus” 19 (2017), 1 (42), s. 61–74.

³³ S. Kosiński, *Pochodzenie i początki kariery politycznej Piotra Dunin Wolskiego*, „Studia Płockie” 9 (1981), s. 100. Oczywiście działania te były podejmowane przy aprobachie Stefana Batorego. Odrzucić należy pogląd, że plany wydano drukiem bez wiedzy króla. K. Buczek, *Kartografia polska w czasach Stefana Batorego*, s. 82.

³⁴ Patronat kanclerza i stosunki klientarne zostały omówione w pracy W. Tygielskiego *Listy, ludzie władza. Patronat Jana Zamoyskiego w świetle korespondencji*, Warszawa 2007.

³⁵ *Album armorum nobilium Regni Poloniae XV–XVIII saeculorum. Herby nobilitacji i indygenatów XV–XVIII w.*, oprac. B. Trelińska, Lublin 2001, s. 200–201 (poz. 448), 207–208 (poz. 463); B. Kalicki, *Nobilitacje króla Stefana na wyprawie moskiewskiej 1579–1582*, w: *idem, Zarysy historyczne*, Lwów 1869, s. 64.

³⁶ Archiwum Główne Akt Dawnych, *Metryka Koronna*, ks. 129, k. 93–96; *Akta Metryki Koronnej...*, s. 245–247; B. Paprocki, *Herby rycerstwa...*, s. 275–279, 282–283; K. Niesiecki, *Herbarz polski*, t. 7, wyd. J.N. Bobrowicz, Lipsk 1841, s. 233. Tłumaczenie na język polski wykonał Ludwik Władysław Franciszek Kondratowicz: „dał nam widzieć swą wierność, stałość oraz kunsztowne zdolności w okazałem pi-

sa brak. Uznać należy, że to Pachołowiecki otrzymał zlecenie wykonania drugiej, poprawionej wersji map i planów Połoczczyzny (α). Za powyższym rozwiązaniem przemawia forma rycin. Wszystkie mapy zamków (łącznie z Połockiem) ukazane zostały w identyczny sposób, w ujęciu „perspektywicznym”³⁷, pozbawione są skali i orientacji.

Możliwe, że Piotr Frankus jako pierwszy otrzymał tę propozycję (19 IX 1579), jednakże nie sprostął oczekiwaniom króla i Zamoyskiego odnośnie do jakości lub tempa wykonania powierzonych mu prac i dlatego postanowiono skorzystać z usług Stanisława Pachołowieckiego³⁸. Jest to jednak jedynie uprawdopodobniona hipoteza. Niewątpliwie jednak osiem map i planów wydanych w Rzymie należy traktować jako jedną całość (A)³⁹.

Argument udowadniający tezę o jednolitej koncepcji cyklu opiera się na porównaniu mapy Księstwa Połockiego z planami zamków (A). Zestawienie wskazuje, że elementy krajobrazu i założenia fortyfikacyjne poszczególnych planów zostały naniesione na mapę Połoczczyzny. Podobieństwo nie może być przypadkowe⁴⁰. Zarówno układ rzek i jezior, jak i kształt zamków z uwzględnieniem wież, bastei i baszt został niemal identycznie odwzorowany na mapie. W celach porównawczych wykorzystuję rękopiśmienną mapę tych samych obszarów wykonaną przez Stanisława Sulimowskiego

saniu i zdejmowaniu planów twierdz nieprzyjacielskich”. W. Syrkomla, *Pisma epiczne i dramatyczne*, t. 4, Poznań 1868, s. 191.

³⁷ T. Zarębska, *Początki polskiego piśmiennictwa urbanistycznego*, Warszawa 1986, s. 235.

³⁸ Por. H. Kotarski, *Wojsko polsko-litewskie...*, s. 82. Odwrotnie (rysunki Pachołowieckiego, a wykonanie sztychów Piotra Frankusa): T. Lawenda, *Literacki wizerunek Jana Zamoyskiego – uczestnika kampanii moskiewskich Stefana Batorego – w dziełach pisarzy schyłku XVI wieku*, „Senoji Lietuvos Literatūra” 32 (2011), s. 30.

³⁹ Zob. J. Niedźwiedź, *Atlas Księstwa Połockiego Stanisława Pachołowieckiego (1580): propaganda, genologia i tworzenie wiedzy geograficznej*, „Terminus” 19 (2017), z. 1 (42), s. 127–155.

⁴⁰ S. Pachołowiecki, *Descriptio Ducatus Polocensis*, Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, Kolekcja dr. Tomasza Niewodniczańskiego, sygn. TN 2464, (dep. Deutsch-Polnische Stiftung Kulturpflege und Denkmalschutz); plany zamków: British Library, sygn. Maps 34139.(1.).

w 1580 roku⁴¹. Na kolejnych ilustracjach zestawiam dziewięć fragmentów (w kolejności od góry: mapa Pachołowieckiego – plany zamków nieustalonego autorstwa – mapa Sulimowskiego).

Na mapie Pachołowieckiego ukazane zostały wszystkie trzy części: zamek strzelecki, zamek górny i oddzielone od reszty kompleksu przez rzekę Połotę miasto Zapołocie⁴². Ich ułożenie w zakolu rzeki Dźwiny w identyczny sposób odnotowano na planie. Sulimowski również prawidłowo ukazuje Połock, złożony z trzech części, ale nie uwzględnia fortyfikacji, a także specyficznego biegu rzeki. Na uwagę zasługuje natomiast fakt przedstawienia przez tegoż autora wyspy na wysokości miasta, co wskazuje, że Sulimowski korzystał nie tylko z mapy Pachołowieckiego, ale również widział rękopiśmienny plan Połocka (zob. il. 1a–1c).

Położenie twierdzy Susza (il. 2a–2c) zostało bardzo dokładnie odtworzone na wyspie pośrodku jeziora Susza. Identyczny jest także kształt założenia fortyfikacyjnego (na planie prostokąta), została nawet odnotowana taka sama liczba siedmiu baszt oraz miejsce ich ułożenia. Na rysunku kontrolnym (Sulimowskiego) występuje jedynie symbol zamku ułożony na jeziorze.

Na mapie przy twierdzy Koziany (il. 3a) odwzorowano, choć nie idealnie, zakolnice rzeki Obol i ujście Czarniawki (Skacicy). Kształt fortyfikacji się różni od tego na planie (il. 3b) – kompozycyjnie wypełniono przestrzeń w zakolu rzeki fortyfikacją na planie koła, powinno być odnotowane założenie trójkątne. Podkreślić należy, że zaznaczono identyczną liczbę baszt (3)⁴³. Na mapie Sulimowskiego

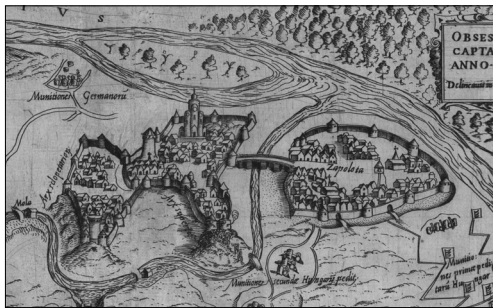
⁴¹ Archivio Segreto Vaticano, Segreteria di Stato, Polonia, sygn. 15A, k. 88; S. Alexandrowicz, *Rozwój kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, Poznań 1989, s. 191–192; S. Alexandrowicz, K. Buczek, *Polska kartografia wojskowa...*, s. 18; K. Buczek, *Dorobek kartograficzny...*, s. 4.

⁴² Okoliczności rozbudowy przez Rosjan fortyfikacji Połocka: R. Heidenstein, *Dzieje Polski...*, t. 1, s. 313; por. *Города, местечки и замки Великого Княжества Литовского: энциклопедия*, Минск 2009, s. 255–256.

⁴³ Analizę twierdzy Koziany i Krasne przedstawia: B. Guerquin, *Zamki na planie trójkąta z XVI w.*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 6 (1938), nr 4, s. 303–309.

1a

1b

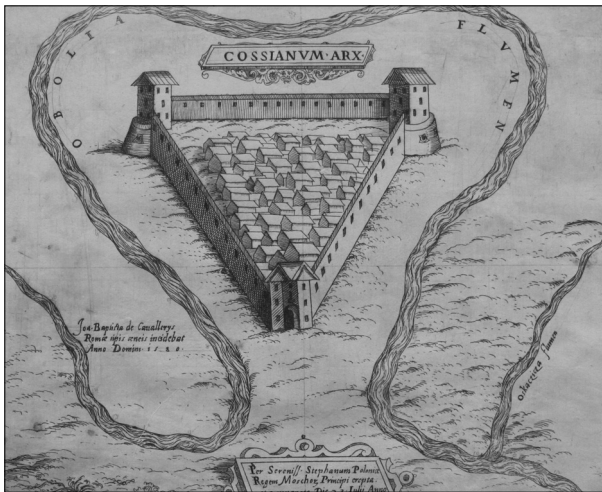

1c

Il. 1a, 1b, 1c. Połock ukazany na mapie i planie Pachołowieckiego (1a: *Descriptio Ducatus Polocensis*, ryt. G.B. Cavalieri, Roma 1580; 1b: *Obsidio et expugnatio munitiss[imae] arcis Polocensis [...]*, ryt. G.B. Cavalieri, Roma 1580, Kolekcja dr. Tomasza Niewodniczańskiego, sygn. TN 2464, TN 2826, dep. Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, za uprzejmą zgodą Muzeum) oraz mapie Sulimowskiego (1c: Archivio Segreto Vaticano, Segreteria di Stato, Polonia, sygn. 15A, k. 88, za uprzejmą zgodą Archivio Segreto Vaticano)

3a

3b

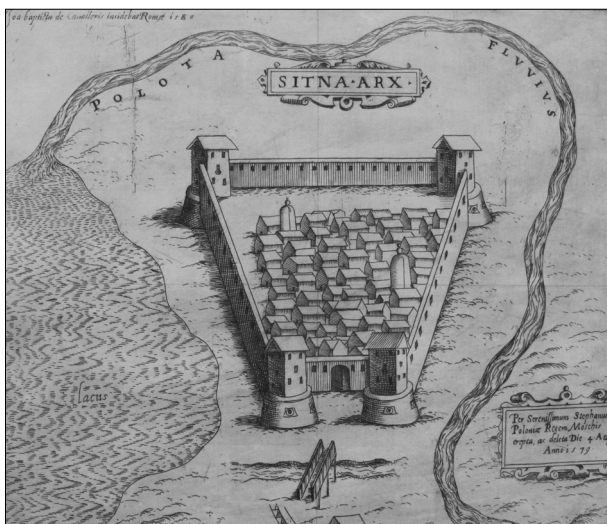
3c

Il. 3a, 3b, 3c. Zamek Koziany na mapie Pachłowieckiego (3a: zob. il. 1a), planie nieustalonego autorstwa (3b: zob. il. 2b) i mapie Sulimowskiego (3c: zob. il. 1c)

4a

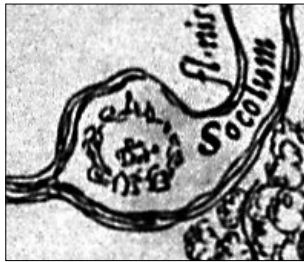
4b

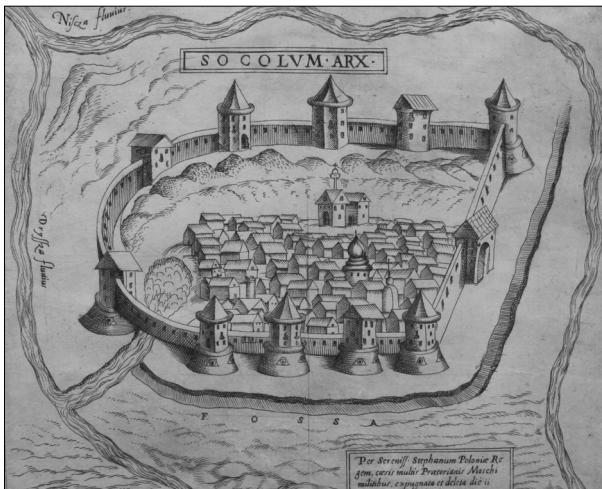
4c

Il. 4a, 4b, 4c. Zamek Sztyniwo na mapie Pachłowieckiego (4a: zob. il. 1a), planie nieustalonego autorstwa (4b: zob. il. 2b) i mapie Sulimowskiego (4c: zob. il. 1c)

5a

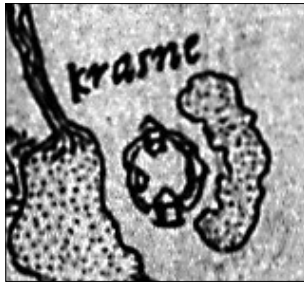

5b

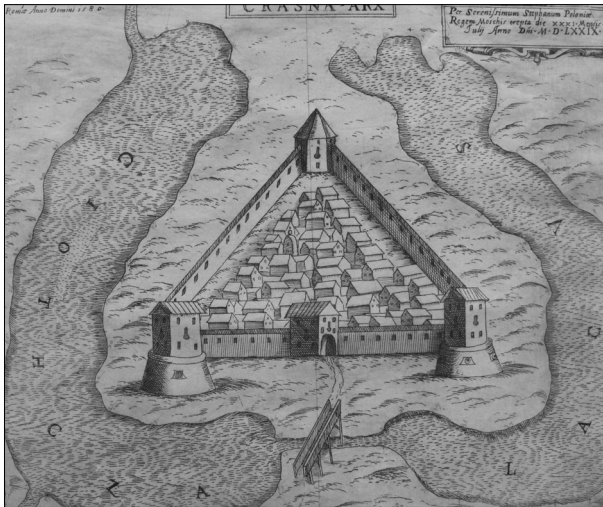

5c

Il. 5a, 5b, 5c. Zamek Sokół (Sokoliszcze) na mapie Pachłowieckiego (5a: zob. il. 1a), planie nieustalonego autorstwa (5b: zob. il. 2b) i mapie Sulińskiego (5c: zob. il. 1c)

6a

6b

6c

Il. 6a, 6b, 6c. Zamek Krasne na mapie Pachłowieckiego (6a: zob. il. 1a), planie nieustalonego autorstwa (6b: zob. il. 2b) i mapie Sulimowskiego (6c: zob. il. 1c)

(il. 3c) brak założenia fortyfikacyjnego, nie ukazano poprawnie biegu rzeki Obol.

Na mapie i planie identycznie odwzorowano kształt rzeki Połoty okalającej twierdzę Sitno oraz położenie jeziora (il. 4a, 4b). Fortyfikacje zostały prawidłowo zaznaczone, uwzględniono cztery baszty narożne. Na mapie kontrolnej (il. 4c) zarówno układ hydrologiczny, jak i stan fortyfikacji jest całkowicie zaburzony.

Przy twierdzy Sokół na mapie (il. 5a) wiernie odwzorowano układ rzek: Niszczka okrąża miasto z dwóch stron, a Dryssa z jednej. Kształt fortyfikacji jest prawidłowy (choć jeden bok nie powinien być zaokrąglony). Co charakterystyczne, odnotowano wszystkie 10 baszt i bramę. Na mapie kontrolnej (il. 5c) odmiennie przedstawiony jest układ rzek (to Dryssa opływa twierdzę z dwóch stron), brak też fortyfikacji.

Podobnie jak w Kozianach trójkątny kształt zamku Krasne na mapie (il. 6a) nie został prawidłowo przedstawiony, jednakże zgadza się liczba punktów umocnionych wzdłuż murów (wieża bramna i trzy baszty narożne). Prawidłowo został przedstawiony układ jezior (a właściwie jednego połączonego przekopem jeziora Ciotcza) okalających zamek. Mapa kontrolna (il. 6c) prawidłowo ukazuje topografię terenu, nie odnotowuje jednakże założenia obronnego.

W przypadku Turowli na mapie (il. 7a) bardzo wiernie przedstawiono kształt twierdzy, podobnie jak jej lokalizację w ujściu rzeki Turówki do Dźwiny oraz usytuowanie przy jeziorze. Brak jednak wyraźnie zaznaczonych baszt. Na mapie Sulimowskiego (il. 7c) całe założenie zostało przedstawione błędnie (inny kąt ujścia Turówki, brak jeziora).

Nie ulega zatem wątpliwości, że wszystkie podstawowe informacje hydrogeologiczne i założenia fortyfikacyjne odnotowane na planach twierdz zostały następnie odwzorowane na mapie Połoccyzny Pachołowieckiego–Cavalieriego. Szczególnie zwraca uwagę dostosowanie ukształtowania biegu rzek, lokalizacji jezior itp. Warto dodać, że pozostałe osady, niezależnie od tego, czy były twierdzami, zamkami, czy też obiektami cywilnymi, oznaczone są symbolami pozbawionymi szczegółów mimetycznych (zob. il. 8a–8c, 9b)⁴⁴.

⁴⁴ Wyjątek poczyniono na mapie dla miasta i zamku Witebsk.

7a

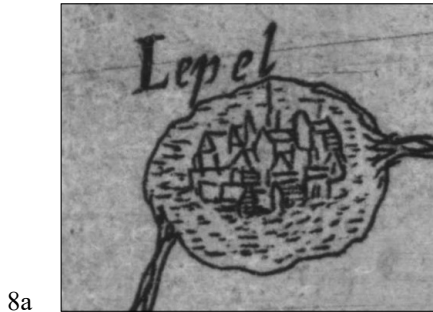
7b

7c

Il. 7a, 7b, 7c. Zamek Turowla na mapie Pachłowieckiego (7a: zob. il. 1a), planie nieustalonego autorstwa (7b: zob. il. 2b) i mapie Sulimowskiego (7c: zob. il. 1c)

Il. 8a, 8b, 8c. Zamek Lepel, Nieszczerda i Dzisna na mapie Księstwa Połockiego (zob. il. 1a)

Dla porównania prezentuję zamek Uła (il. 9a–9c), który posiadał plany fortyfikacji powstałe jeszcze pod koniec panowania Zygmunta Augusta⁴⁵. Ponieważ nie był on jednak znany twórcy mapy Księstwa Połockiego, układ fortyfikacji nie został na niej odnotowany.

⁴⁵ Zob. M. Dzikowski, *Zbiór kartograficzny Uniwersyteckiej Biblioteki publicznej w Wilnie*, Wilno 1932, po s. 20. Egzemplarz ten jest przechowywany obecnie w Bi-

Powyższe analizy pozwalają stwierdzić, że na pierwotną mapę Księstwa Połockiego, wykonaną na potrzeby kampanii 1579 roku (ω), naniesiono charakterystyczne elementy występujące na planach wykonanych przez Frankusa, Pachołowieckiego i innych inżynierów⁴⁶. Oczywiście mogło to nastąpić zarówno na kolejnej wersji rękopiśmiennej (α), jak i bezpośrednio na płycie miedziorytniczej (A). Biorąc pod uwagę fakt, że mapa księstwa połockiego nie została uaktualniona w całości po kampanii 1579 roku, bardziej prawdopodobne wydaje się, że dokonano tego w pracowni Cavalieriego⁴⁷. Możliwe jednak, że Pachołowiecki, któremu powierzono wykonanie kopii całości map z 1579 roku (α), dokonał tego ujednolicenia. Niezależnie od przyjęcia jednego z tych dwóch założeń – wszystkie mapy i plany prezentujące Połocczynę należy rozpatrywać jako jednolitą kompozycję – atlas województwa połockiego.

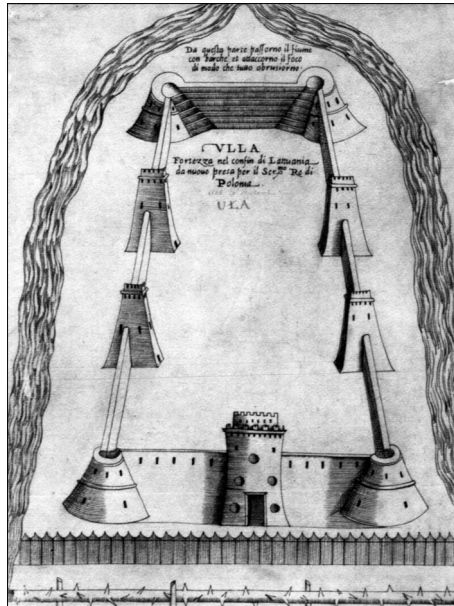
Warto zestawzić omawianą tu prezentację ikonograficzną (il. 1–9) z analizami Catherine Delano-Smith. Badała ona znaki występujące na mapach topograficznych powstałych w latach 1470–1640⁴⁸.

biotece Uniwersytetu Wileńskiego w kolekcji Joachima Lelewela, w zespole Atlasy (fondas Atlasai), pod tytułem [Ivairūs žemėlapiai: atlasas / Jacopo Gastaldi; Ferando Bertelli; Donato Bertelli; Domenico Zenoi; Paolo Forlani; Giovanni Francesco Camoccio; Girolamo Olgiati; Fabio Licinioir]. Vilniaus universiteto biblioteka, J. Levelelio fondas: Atlasai, M 1510. Atlas ten został w całości zdigitalizowany i jest dostępny na stronie: http://www.atmintis.mb.vu.lt/kolekcijos/VUB01_000446259-00175 (dostęp: 10.12.2016). Drugi egzemplarz: Bibliothèque nationale de France (Département des Estampes et de la Photographie) w Paryżu, Lallemand de Betz, sygn. 7452.

⁴⁶ Spostrzeżenie to potwierdza mapa operacyjna Sulimowskiego z 1580 roku, w której to autor, jak się wydaje, bezpośrednio recypował pierwszą wersję mapy Pachołowieckiego. Nie znajdujemy tam ani charakterystycznego układu zdobytych w 1579 roku twierdz, ani elementów hydrologicznych, które zostały dopasowane na podstawie siedmiu planów twierdz. Zob. Archivio Segreto Vaticano, Segreteria di Stato, Polonia, sygn. 15A, k. 88.

⁴⁷ Zob. K. Łopatecki, *Okoliczności powstania i przydatność wojskowa mapy Descriptio Ducatus Polocensis Stanisława Pachołowieckiego (1580)*, „Terminus” 19 (2017), z. 1 (42), s. 75–126.

⁴⁸ C. Delano-Smith, *Sings on Printed Topographical Maps, ca. 1470 – ca. 1640*, w: *The History of Cartography*, vol. 3: *Cartography in the European Renaissance*, part 1, ed. by D. Woodward, Chicago 2007, s. 528–590.

9a

9b

9c

Il. 9a, 9b, 9c. Plan zamku Uła (9a: http://www.atmintis.mb.vu.lt/kolekcijos/VUB01_000446259-00175, dostęp: 10.12.2016) w zestawieniu z fragmentami map Pacholowieckiego (9b: zob. il. 1a) i Sulimowskiego (9c: zob. il. 1c)

W tym czasie następował proces standaryzacji oznaczeń, w międzyczasie pojawiło się bogactwo różnorodnych koncepcji. Nie inaczej było z symbolami osad. Najczęściej były one ukazywane w formie umownych symboli (np. kółko, trójkąt) albo w formie pejzażowych wyobrażeń, takich jakie można dostrzec na mapie Sulimowskiego. Zaczęły się pojawiać również symbole osad ukazane jako miniatury w rzucie perspektywicznym nadającym wrażenie trójwymiarowości, następnie zaś rzuty „z lotu ptaka”. Takie izometryczne ujęcie pojedynczego (najważniejszego) miasta zostało odnotowane na mapach Gabriela Simeoniego z 1560 roku⁴⁹ i Giacoma Gastaldiego z 1564 roku⁵⁰. Na mapie Philippa Apiana z 1568 roku takich rzutów było już wiele⁵¹. U Pachołowieckiego plany zamków umieszczone zostały właściwie w schemacie dwuwymiarowym – jako plan fortyfikacji naniesiony na topografię terenu. Jest to już bardzo zaawansowane koncepcyjnie rozwiązanie, które pojawia się kolejny raz dopiero u Abrahama Faberta z 1610 roku. W taki sposób przedstawiono miasto Metz (pozostałe większe założenia fortyfikacyjne przedstawione zostały z lotu ptaka, np. Berlise)⁵². Podobnie Jean Jubrien na mapie z 1621 roku odnotował rzut miasta jedynie w przypadku Sedanu, przy pozostałych większych miastach posłużył się rzutem izometrycznym⁵³. Właściwie przedstawienie założeń fortyfikacyjnych jako

⁴⁹ G. Simeoni, *La Limagna d'Overnia [Auvergne]*, Lyons 1560; S. Gomis, M. Fournier, *La Limania d'Overnia: un épisode de la Guerre des Gaules de Jules César cartographié par Gabriel Simeoni. Rapport du numérique pour la relecture d'une cartographie narrative du XVIème siècle*, w: *Cartographier les récits: enjeux méthodologiques et technologiques. Colloque du 82e congrès de l'Association francophone pour le savoir – Acfas, May 2014, Montréal, Canada*, <halshs-01071302>, <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-01071302/document> (dostęp: 16.05.2017), s. 5.

⁵⁰ G. Gastaldi, *Il Disegno D'Geografia Moderna Della Provincia di Natolia, Venice 1564*.

⁵¹ P. Apian, *Bairische landtaflen XXIII*, Ingolstadt 1568.

⁵² A. Fabert, *Description du Pays Messin*, [Metz 1610]; <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b84930771> (dostęp: 16.05.2017).

⁵³ J. Jubrien, *Carte de pais de Retelois*, Paris 1621; <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55004480w.r=> (dostęp: 16.05.2017).

dwuwymiarowych rzutów rozpowszechniło się dopiero w latach 30. XVII wieku⁵⁴.

Il. 10. Przedstawienie osad na mapach średnio- i wielkoskalowych za pomocą symboli – od ujęcia pejzażowego do rzutu dwuwymiarowego planu (C. Delano-Smith, *Sings on Printed Topographical Maps...*, s. 541)⁵⁵

Uważam więc, że mapa Stanisława Pachołowieckiego jest najstarszym źródłem kartografii wielko- i średnioskalowej, w którym osady zostały przedstawione w dwóch wymiarach jako plany fortyfikacji. Kolejny raz podobne przedstawienia pojawiają się dopiero w XVII wieku. Mapa Księstwa Połockiego stanowi zatem znaczące osiągnięcie światowej kartografii, tym większe, że plany miast i zamków przedstawione są w ujęciu realistycznym, nie zaś schematycznym (prawdziwy kształt fortyfikacji i właściwa liczba baszt lub bastej). Tym samym dokonania Pachołowieckiego i Cavalieriego o pół wieku wyprzedzają podobne rozwiązania w kartografii europejskiej. Pytanie o recepcję tego rozwiązania pozostaje nadal otwarte.

Oceniając plany zamków jako źródeł historycznych – warto odnotować kilka uwag. Po pierwsze, treść grafik jest stosunkowo uboga. Autor skupia się jedynie na układzie fortyfikacji, skrupulatnie zaznacza również warunki naturalne wokół twierdzy, co wyraźnie wyróżnia cele wojskowe tych map. Sposób wykonania nasuwa porównanie z anonimową grafiką Uły wydaną około 1570 roku. Jedynym ele-

⁵⁴ C. Delano-Smith, *Sings on Printed Topographical Maps...*, s. 557–562.

⁵⁵ Autorka wyróżnia cztery główne typy osadniczych: „1. profile settlement signs (where a single building, or at most two or three aligned neatly in a row, is simply outlined); 2. perspective settlement signs [...]; 3. bird's-eye settlement signs [...]; 4. plan view or ichnographical settlement signs”. *Ibidem*, s. 560.

mentem dodanym w stosunku do planu z czasów Zygmunta II Augusta jest ukazanie zabudowy wewnątrz fortyfikacji (zob. il. 1–7, 9). Nie ulega jednak wątpliwości, że elementy te pozbawione są większej wartości dokumentacyjnej, rażą bowiem schematyzmem⁵⁶. W przypadku Krasnego, Kozian i Sitna budowle stanowią właściwie tło, bez jakichkolwiek charakterystycznych obiektów. Prawdopodobnie zresztą Koziany i Krasne, pobudowane na planie trójkąta, były najmniejszymi umocnieniami z wszystkich zaprezentowanych. To rzadko spotykane założenie zawsze wiązało się z niewielką powierzchnią. Z reguły bok takiej fortyfikacji wynosił niewiele ponad 100 m (a kurtyny 80), dzięki czemu możliwy był ostrzał flankujący⁵⁷. Wątpliwe tym samym, aby te dwa zamki mogły służyć ludności cywilnej. Przy innych obiektach pojawiały się elementy wyróżniające. W Turowli odnotowano jedną cerkiew, w Suszy dwie świątynie. W tym ostatnim zamku rzuca się w oczy masywna, położona wewnątrz twierdzy wieża, która zapewne pełniła funkcje arsenału⁵⁸. W ocenie współczesnych po Połocku było to najtrudniejsze miejsce do zdobycia, na wyposażeniu znajdowało się aż 21 armat i 136 hakownic⁵⁹. Charakterystyczny element przedstawiono w całkowicie zniszczonej podczas wojny twierdzy Sokół (Sokoliszczach). Jedna z cerkwi zbudowana na wzgórzu ujęta została z dużą precyzją. Te dwa obiekty (wieża w Suszy i cerkiew w Sokoliszczach) były na tyle istotne militarnie, że zostały odnotowane na mapie Połoczczyzny.

⁵⁶ S. Alexandrowicz, K. Buczek, *Polska kartografia wojskowa...*, s. 16.

⁵⁷ Por. E. Prusicka-Końcon, *Kresowa forteca w Kryłowie*, „Spotkania z Zabytkami” 34 (2010), nr 1–2, s. 25–27; B. Guerquin, *Zamki na planie trójkąta...*, s. 308. Zamek w Kozianach miał wymiary 50 × 120 × 110 m. *Города, местечки и замки...*, s. 176.

⁵⁸ Prawdopodobnie to w tej wieży w Suszy składowano proch na potrzeby kolejnych wypraw. W 1581 roku odnotowano: „Proch w Suszy złożony, przez nieostrożność załogi w powietrze wyleciał”. R. Heidenstein, *Dzieje Polski...*, t. 2, s. 65–66.

⁵⁹ R. Heidenstein, *Dzieje Polski...*, t. 1, s. 325; А.Н. Лобин, *Артиллерия в царствование Ивана Грозного*, w: „В кратких словесах многой разум замыкающе...”: *Сборник научных трудов в честь 75-летия профессора Р.Г. Скрынникова*, Санкт-Петербург 2007, s. 298.

11a

11b

Il. 11a, 11b. Cerkiew prawosławna w twierdzy Sokół (11a: fragment il. 5b) i zabudowa w Suszy (11b: fragment il. 2b)

Przyjąć należy, że w archetypie planów (ω) nie odnotowywano zabudowy wewnątrz umocnień⁶⁰. Pojawiły się one albo w wersji wtórnej rękopiśmiennej (α), albo zostały naniesione przez Cavalieriego na płytę miedziorytniczą (A).

Po drugie, plany zamków ukazują najnowsze trendy fortyfikacyjne w państwie Iwana IV Groźnego. Wszystkie twierdze zostały wybudowane na polecenie władcy po zdobyciu Połocka w 1563 roku. Wcześniej istniały na terenie Połoczczyny jedynie dwa zamki w Połocku i Jezieryszczach⁶¹. Wraz z ofensywą władze moskiewskie w 1563 lub 1564 roku wykonały mapę województwa połockiego, przede wszystkim terenów pogranicznych⁶². Główne prace fortyfikacyjne przeprowadzono w latach 1566–1567⁶³. „Iwan ze swojej strony, pięć zamków za Dźwiną wystawił i posiadanie sobie tej ziemi zapewnił”: Sokół, Nieszczerda, Sitno, Koziary, Uświat⁶⁴. Car pobudował również zamki

⁶⁰ Wyjątkiem mogły być dwa wyżej wymienione obiekty o ewidentnie militarnym charakterze – wieża w Suszy i cerkiew w Sokoliszczach.

⁶¹ R. Heidenstein, *Dzieje Polski...*, t. 1, s. 311.

⁶² *Описи Царского архива XVI века и архива Посольского приказа 1614 года*, ред. С.О. Шмидт, Москва 1960, s. 136. Por. S. Alexandrowicz, *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego...*, s. 153.

⁶³ G. Chodkiewicz do R. Sanguszki, Zabłudów 1 IV 1567, Archiwum Narodowe w Krakowie, Oddział I (Wawel), Archiwum Sanguszków, Teki Rzymskie, X/64 (informacja o próbach budowy zamku przez Rosjan w Łukomli); tenże do tegoż, Waryny 16 V 1567, Archiwum Narodowe w Krakowie, Oddział I (Wawel), Archiwum Sanguszków, Teki Rzymskie, X/74 (budowa przez Rosjan zamków w Czaśnikach, Łukomli i Ule); J. Zenowicz do R. Sanguszo, Lepel 2 IX 1567, Archiwum Narodowe w Krakowie, Oddział I (Wawel), Archiwum Sanguszków, Teki Rzymskie, X/112 (budowa fortyfikacji w Suszy na miejscu dawnego obozu polskiego); O. Wołowicz do R. Sanguszko, Grodno 15 IX 1567, Archiwum Narodowe w Krakowie, Oddział I (Wawel), Archiwum Sanguszków, Teki Rzymskie, X/117 (budowa przez Rosjan zamku w Suszy); А.П. Сапунов, *Рисунки крепостей...*, s. 300, 306–307, 309–310; Н.И. Фальковский, *Чертежи полоцкой земли и русских городов XVI в.*, „Труды по истории техники” 1 (1952), s. 113–114; *Города, местечки и замки...*, s. 280, 284, 288–289.

⁶⁴ R. Heidenstein, *Dzieje Polski...*, t. 1, s. 311–312; Zygmunt August do R. Sanguszki, Warszawa 5 IX 1568, w: *Archiwum XX. Sanguszków w Sławucie*, t. 7: 1554–1572, wyd. Z.L. Radziwiński, Lwów 1910, s. 285–287.

w Krasnym, Suszy, Uświacie, Turowli oraz w zdobytej przez stronę litewską twierdzy Uła. Analiza źródeł kartograficznych może więc być w dużym stopniu pomocna badaczom Carstwa Moskiewskiego.

Po trzecie, fortyfikacje wzniesiono z drewna i ziemi. Jak odnotował Dominik Rudilfino: „Przyczyną tak raptownego zwycięstwa naszego jest budowa ich twierdz, które powszechnie są wystawione z drzewa. Zwykle strzały armatnie nic im nie szkodzą i pozostałyby całkiem bez skutku”⁶⁵. W żadnym przypadku grafiki nie sygnalizowały tej cechy fortyfikacji, co byłoby niewątpliwym pomniejszeniem rangi zwycięstwa. Z perspektywy czasu założenia fortyfikacyjne szybko uległy jednak degradacji i w konsekwencji całkowitej ruinie. Nie przetrwały one próby czasu (oprócz Połocka) i już pod koniec XVIII wieku stanowiły temat miejscowych legend. W opisach parafii rzymskokatolickich z 1784 roku odnajdujemy jedynie wzmiankę: „miejsz żadnych starożytności okazujących nie widać, oprócz iż powiadają, że był zamek w Suszy, które jezioro oblewa na koło, ale teraz wsią prostą nazwać można. Z powieści takż ludzkiej głoszą, iż był zamek w Turowli, jakoż w Puszczy Turowlańskiej całkiem drzewami zarosły okazują się okopy i wały”⁶⁶.

Na koniec wypada odnotować, że oprócz twórczości Pacholowieckiego–Cavalieriego, również dom Radziwiłłów zamówił z wojny 1579 roku kilka obrazów. Ich treść znamy z łacińskich poetyckich subskrypcji oraz z rysunków wykonanych w latach 1784–1791 na zamówienie Stanisława Augusta Poniatowskiego, które miały odwzorować ich treść⁶⁷. Znane są trzy ilustracje – zdobycie Sitna, Sokoła

⁶⁵ Th.K., *Dominik Ridolfino...*, s. 654.

⁶⁶ *Przyszłość kultury Polaków na kresach*, t. 2: *Kraj rodzinny matki mej*, red. J. Maroszek, Białystok 2000, s. 45 (publikacja zdjęć wykonanych w Litewskim Centralnym Archiwum Historycznym, w którym przechowywane są opisy parafii rzymskokatolickich). Podobne informacje o pozostałościach zamków, nazwach topograficznych i legendach miejscowych: А.П. Сапунов, *Рисунки крепостей...*, s. 305–313.

⁶⁷ M. Janicki, *Obraz Bitwa pod Orszą – geneza, datowanie, wzory graficzne a obraz bitwy „na Kropiwej” i inne przedstawienia batalistyczne w wileńskim pałacu Radziwiłłów*, w: *Bitwa pod Orszą*, red. M. Nagielski, Warszawa 2015, s. 212–217.

(i Kozian) oraz bitwa pod Sokołem⁶⁸. Niestety prezentacja fortyfikacji na rysunku zupełnie nie przystaje do grafik Sitna i Kozian wykonanych w 1580 roku (zob. il. 12 a–c). Zarówno brama, jak i kształt fortyfikacji są całkowicie odmienne. Jedynym elementem wspólnym są okna strzelnicze umieszczone w murze oraz rzeka okalająca zamek. Tym samym źródło ikonograficzne należy uznać za niewiarygodne, przynajmniej w aspekcie stanu fortyfikacji⁶⁹.

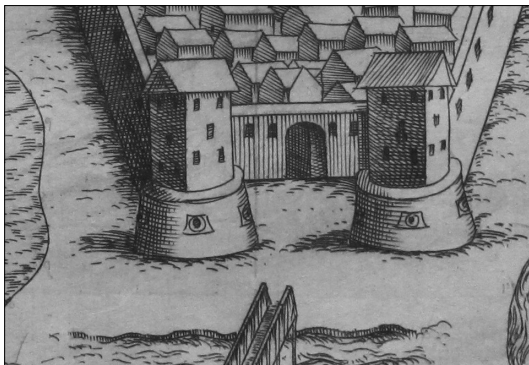
Podsumowanie

1. Mapa Księstwa Połockiego, oblężenie Połocka oraz plany zamków w Kozianach, Krasnem, Sitnie, Sokole, Suszy, Turowli należy traktować jako jedną kompozycję, ostatecznie ukształtowaną i wykończoną przez jednego autora⁷⁰. Na mapie Połoczczyzny nanieśiono elementy hydrologiczne i fortyfikacyjne odnotowane na planach umocnień. Dzięki temu wszystkie prace uzupełniają się, tworząc atlas województwa (księstwa) połockiego. Za autora tej spójnej koncepcji kartograficznej uznać należy albo Stanisława Pacholowieckiego (w wersji α – co jest mniej prawdopodobne) albo Giovanniego Battistę Cavalieriego (który mógł rozwiązanie to nanieść bezpośrednio na płytę miedziorytniczą – A), co jest rozwiązaniem bardziej prawdopodobnym.

⁶⁸ Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie, nr inw. 16595 A*, 16596 A*, 16597 A*; T. Żebrawski, *O pieczęciach dawnej Polski i Litwy*, Kraków 1865, s. 53, nr 8–10; M. Janicki, *Obraz Bitwa pod Orszą...*, s. 215–216.

⁶⁹ British Library, sygn. Maps 34139.(1.); Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie, nr inw. 16595 A*.

⁷⁰ Za twórcę koncepcji łączącej wszystkie osiem dzieł w jedną całość należy uznać Pacholowieckiego lub Cavalieriego. Biorąc pod uwagę fakt, że mapa księstwa połockiego nie została uaktualniona w całości po kampanii 1579 roku bardziej prawdopodobne wydaje się przyjęcie drugiej alternatywy. Zob. K. Łopatecki, *Okoliczności powstania i przydatność wojskowa mapy...*, s. 75–126.

12a

12b

12c

Il. 12a, 12b, 12c. Bramy w Sitnie (12a: fragment il. 4b) i Kozianach (12b: fragment il. 3b) w zestawieniu z fortyfikacjami odnotowanymi na rysunku z 2. połowy XVIII wieku (12c: Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie, nr inw. 16595 A*)

2. Autorstwo rękopiśmiennych archetypów (ω) znamy z podpisów na dwóch grafikach: mapie Księstwa Połockiego i oblężenia Połocka. W obu przypadkach autorem był Stanisław Pachołowiecki. Autorzy pozostałych prac są nieznanymi. Za twórcę części z nich można uznać Piotra Frankusa (przede wszystkim dotyczy to planu twierdzy Sokół), nie należy jednak zapominać o sześciu innych inżynierach uczestniczących w wyprawie 1579 roku.
3. Pierwotne prace zostały skopiowane i prawdopodobnie uzupełnione przez Stanisława Pachołowieckiego (α). Dodano wówczas na mapę Księstwa Połockiego założenia obronne i elementy topograficzne z siedmiu planów twierdz. Z kolei na mapach wielkoskalowych dodano zabudowę znajdującą się wewnątrz fortyfikacji, która z reguły nie miała żadnego odzwierciedlenia w rzeczywistości i służyła jedynie celom propagandowym. Wersja ta (α) powstała pomiędzy 6 października a 13 listopada 1579 roku. Pierwotnie jednak nad całością przedsięwzięcia miał czuwać Piotr Frankus, któremu zdanie powierzono 19 września 1579 roku. Organizacyjnie sprawowali pieczę nad procesem publikacji map najbliżsi doradcy króla – Jan Zamoyski i zapewne Piotr Dunin Wolski. Pod koniec lutego wersje rysunków (α) dotarły do Rzymu, gdzie za pośrednictwem biskupa płockiego zostały zaprezentowane papieżowi – Grzegorzowi XIII. Przekazane egzemplarze naniesiono na płyty miedziorytnicze w warsztacie Giovanniego Battisty Cavalieriego (A).
4. Mapa Księstwa Połockiego prezentuje fortyfikacje rosyjskie w formie dwuwymiarowego rzutu. Założenia obronne zostały przedstawione w sposób wiarygodny – zarówno co do kształtu, jak i liczby wież. Taka prezentacja symboli osadniczych stanowi rozwiązanie nowatorskie w renesansowej kartografii. Podobne rozwiązania znane są dopiero z XVII wieku, a na szerszą skalę pojawiają się dopiero od lat 30. tego stulecia.

Bibliografia

Archiwalia

- Archiwum Główne Akt Dawnych, Metryka Koronna, ks. 129.
Archiwum Narodowe w Krakowie, Oddział I (Wawel), Archiwum Sanguszków,
Teki Rzymskie: X/64, X/74, X/112, X/117.
Archivio Segreto Vaticano, Segreteria di Stato, Polonia, sygn. 15A.
Bibliothèque nationale de France, Lallemand de Betz, sygn. 7452.
British Library, sygn. Maps 34139.(1.); *33825.(2.); Maps C.7.e.4.(54.).
Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie, nr inw. 16595 A*, 16596 A*, 16597 A*.
Staatsarchiv Dresden, sygn. R. Schrank VII, Fach 90, nr 17a.
Vilniaus universiteto biblioteka, J. Lelevelio fondas: Atlasai, M 1510.
Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, Kolekcja dr. Tomasza Niewodniczań-
skiego, sygn. TN 2464, TN 2826 (dep. Deutsch-Polnische Stiftung Kulturpflege
und Denkmalschutz).

Źródła drukowane i opracowania

- Города, местечки и замки Великого Княжества Литовского: энциклопедия*,
Минск 2009.
Коркунов М.А., *Карта военных действий между русскими и поляками в 1579
году, и тогдашние планы города Полоцка и окрестных крепостей*, „Жур-
нал Министерства народного просвещения” 15 (1837), № 8, s. 235–249.
Лобин А.Н., *Артиллерия в царствование Ивана Грозного*, w: „В кратких сло-
весах многой разум замыкающе...”: Сборник научных трудов в честь 75-ле-
тия профессора Р.Г. Скрынникова, Санкт-Петербург 2007, s. 285–308.
Описи Царского архива XVI века и архива Посольского приказа 1614 года, рэд.
С.О. Шмидт, Москва 1960.
Сапунов А.П., *Рисунки крепостей, построенных по повелению Царя Ивана
Грозного после завоевания Полоцка, в 1563 году*, w: *Полоцко-Витебская
старина*, Вып. II, Витебск 1912, s. 299–313.
Фальковский Н.И., *Чертежи полоцкой земли и русских городов XVI в.*, „Труды
по истории техники” 1 (1952), s. 113–121.
Akta Metryki Koronnej co ważniejsze z czasów Stefana Batorego 1576–1586, wyd.
A. Pawiński, Warszawa 1882.
*Album armorum nobilium Regni Poloniae XV–XVIII saeculorum. Herby nobilitacji
i indygenatów XV–XVIII w.*, oprac. B. Trelińska, Lublin 2001.
Alexandrowicz S., *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy
XVIII wieku*, Warszawa 2012.
Alexandrowicz S., *Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego Tomasza Makowskiego
z 1613 r. tzw. „radziwiłłowska”, jako źródło do dziejów Litwy i Białorusi*, „Studia
Źródłoznawcze” 10 (1965), s. 31–69.

- Alexandrowicz S., *Nowe źródło ikonograficzne do oblężenia Połocka w 1579 r.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 19 (1971), nr 1, s. 3–29.
- Alexandrowicz S., *Rozwój kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, Poznań 1989.
- Alexandrowicz S., *Źródła kartograficzne do wyprawy połockiej Stefana Batorego roku 1579*, w: *Od armii komputerowej do narodowej (XVI–XX w.)*, red. Z. Karpus, W. Rezmer, Toruń 1998, s. 17–43.
- Alexandrowicz S., Buczek K., *Polska kartografia wojskowa do połowy XVII wieku*, w: *Dzieje polskiej kartografii wojskowej i myśli strategicznej. Materiały z konferencji*, oprac. B. Krassowski, J. Madej, Warszawa 1982, s. 7–32.
- Alexandrowicz S., Łuczyński J., Skrycki R., *Historia kartografii ziem polskich do końca XVIII wieku*, Warszawa 2017.
- Apian P., *Bairische landtaflen XXIII*, Ingolstadt 1568.
- Archiwum Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego*, t. 1: 1553–1579, wyd. W. Sobieski, Warszawa 1904.
- Archiwum Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego*, t. 2: 1580–1582, wyd. J. Siemieński, Warszawa 1909.
- Archiwum XX. Sanguszków w Sławucie*, t. 7: 1554–1572, wyd. Z.L. Radziwiński, Lwów 1910.
- Benedict P., *Graphic history. The Wars, Massacres and Troubles of Tortorel and Per-rissin*, Genève 2007.
- Buczek K., *Dorobek kartograficzny wojen Stefana Batorego*, „Wiadomości Służby Geograficznej” 8 (1934), z. 3, s. 3–16.
- Buczek K., *Kartografia Polska w czasach Stefana Batorego*, „Wiadomości Służby Geograficznej” 7 (1933), z. 2, s. 69–121.
- Chrzanowski T., *Działalność artystyczna Tomasza Tretera*, Warszawa 1984.
- Daugnon F.F., *Gli italiani in Polonia dal IX secolo al XVIII*, t. 1, Crema 1905.
- Delano-Smith C., *Sings on Printed Topographical Maps, ca. 1470 – ca. 1640*, w: *The History of Cartography*, vol. 3: *Cartography in the European Renaissance*, part 1, ed. by D. Woodward, Chicago 2007, s. 528–590.
- Dyaryusz zdobycia zamków: Wieliża, Uświaty, Wielkich Łuk, w liście Jana Zborowskiego kasztelana Gnieźnieńskiego do Piotra Zborowskiego Wojewody Krakowskiego*, w: *Sprawy wojenne króla Stefana Batorego. Dyaryjusze, relacje, listy i akta z lat 1576–1586*, wyd. I. Polkowski, Kraków 1887.
- Dubas-Urwanowicz E., *O nowy kształt Rzeczypospolitej. Kryzys polityczny w państwie w latach 1576–1586*, Warszawa 2013.
- Dzikowski M., *Zbiór kartograficzny Uniwersyteckiej Biblioteki publicznej w Wilnie*, Wilno 1932.
- Estreicher K., *Bibliografia Polska*, t. 24, Kraków 1912.
- Fabert A., *Description du Pays Messin*, [Metz 1610]; <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b84930771> (dostęp: 16.05.2017).
- Franczak G., *Atlas Księstwa Połockiego Stanisława Pachołowieckiego z 1580 roku – transkrypcja i przekład*, „Terminus” 19 (2017), 1 (42), s. 61–74.

- Franczak G., *Filologia mapy. Badanie dawnej kartografii metodą krytyki tekstu na przykładzie toponimii mapy Księstwa Połockiego S. Pachołowieckiego z 1580 roku*, „Terminus” 19 (2017), z. 1 (42), s. 193–252.
- Gastaldi G., *Il Disegno D'Geografia Moderna Della Provincia di Natolia*, Venice 1564.
- Gębarowicz M., *Początki malarstwa historycznego w Polsce*, Wrocław 1981.
- Gomis S., Fournier M., *La Limania d'Overnia: un épisode de la Guerre des Gaules de Jules César cartographié par Gabriel Simeoni. Rapport du numérique pour la relecture d'une cartographie narrative du XVIème siècle*, w: « Cartographier les récits : enjeux méthodologiques et technologiques », colloque du 82e congrès de l'Association francophone pour le savoir – Acfas, May 2014, Montréal, Canada, <halshs-01071302>, <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-01071302/document> (dostęp: 16.05.2017).
- Guerquin B., *Zamki na planie trójkąta z XVI w.*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 6 (1938), nr 4, s. 303–310.
- Jubrien J., *Carte de pais de Retelois*, Paris 1621; <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55004480w.r> (dostęp: 16.05.2017).
- Heidenstein R., *Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594. Książ XII*, t. 1–2, przeł. M. Gliszczyński, Petersburg 1857.
- Janicki M., *Obraz Bitwa pod Orszą – geneza, datowanie, wzory graficzne a obraz bitwy „na Kropiwniej” i inne przedstawienia batalistyczne w wileńskim pałacu Radziwiłłów*, w: *Bitwa pod Orszą*, red. M. Nagielski, Warszawa 2015, s. 174–225.
- Juda M., *Mapy ziem polskich w dawnej typografii europejskiej*, „Studia Źródłoznawcze” 41 (2003), s. 45–63.
- Kalicki B., *Nobilitacje króla Stefana na wyprawie moskiewskiej 1579–1581*, w: *Album lwowskie*, wyd. H. Nowakowski, Lwów 1862.
- [Korkunow M.A.], *Karta operacyj wojennych w wyprawie Polaków przeciw Rosyjanom w roku 1579 i plany ówczesne miasta Połocka z przyległemi twierdzami. Wyjątek z Dziennika Ministerstwa Oświecenia Narodowego r. 1837, Sierpień, numer VIII*, Wrocław 1840, <https://polona.pl/item/42216769/1/> (dostęp: 4.05.2017).
- Kosiński S., *Pochodzenie i początki kariery politycznej Piotra Dunin Wolskiego*, „Studia Płockie” 9 (1981), s. 87–100.
- Kotarski H., *Wojsko polsko-litewskie podczas wojny inflanckiej 1576–1582. Część II*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 17 (1971), nr 1, s. 63–123.
- Kowalczyk J., *Kultura i ideologia Jana Zamoyskiego*, Warszawa 2005.
- Kozica K., *Charakterystyka prac kartograficznych Stanisława Pachołowieckiego (1580)*, „Terminus” 19 (2017), z. 1 (42), s. 37–59.
- Kronika Marcina Bielskiego*, t. 9 (wg K. Estreichera), Warszawa 1833.
- Kupisz D., *Połock 1579*, Warszawa 2003.
- Lawenda T., *Literacki wizerunek Jana Zamoyskiego – uczestnika kampanii moskiewskich Stefana Batorego – w dziełach pisarzy schyłku XVI wieku*, „Senoji Lietuvos Literatūra” 32 (2011), s. 15–56.
- Lempicki S., *Mecenat Wielkiego Kanclerza. Studia o Janie Zamoyskim*, Warszawa 1980.

- Łopatecki K., *Ocena wiarygodności źródeł kartograficznych prezentujących oblężenie Połocka z 1579 roku*, „Terminus” 19 (2017), z. 4 (45), s. 759–795.
- Łopatecki K., *Okoliczności powstania i przydatność wojskowa mapy Descriptio Ducatus Polocensis Stanisława Pachołowieckiego (1580)*, „Terminus” 19 (2017), z. 1 (42), s. 75–126.
- Łopatecki K., *Prace kartograficzne wykonywane na ziemiach Rzeczypospolitej przez szwedzkich inżynierów wojskowych w XVII stuleciu*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 46 (2009), s. 55–79.
- Mikołaj M.J., *Monarch and Magnates: Maps of Poland in the Sixteenth and Eighteenth Centuries: The Emergence of Cartography as a Tool of Government in Early Modern Europe*, w: *Monarchs, Ministers and Maps*, ed. by D. Buisseret, Chicago 1992.
- Morawski K., *Andrzej Patrycy Nidecki. Jego życie i dzieła*, Kraków 1892.
- Natanson-Leski J., *Epoka Stefana Batorego w dziejach granicy wschodniej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1930.
- Niedźwiedz J., *Atlas Księstwa Połockiego Stanisława Pachołowieckiego (1580): propaganda, genologia i tworzenie wiedzy geograficznej*, „Terminus” 19 (2017), z. 1 (42), s. 127–155.
- Niedźwiedz J., *Polska szesnastowieczna propaganda wojenna w działaniu: przypadek Atlasu Księstwa Połockiego (1580)*, „Terminus” 19 (2017), z. 3 (44), s. 477–510.
- Niesiecki K., *Herbarz Polski*, t. 7, wyd. J.N. Bobrowicz, Lipsk 1841.
- Olszewicz B., *Frankus (Franco, Frank) Piotr*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 7, Kraków 1948–1958.
- Olszewicz B., *Kartografia polska XV i XVI wieku*, „Polski Przegląd Kartograficzny” 4 (1929/1930), nr 31, s. 147–168.
- Paprocki B., *Herby rycerstwa polskiego*, Kraków: Maciej Garwolczyk, 1584.
- Przyszłość kultury Polaków na kresach*, t. 2: *Kraj rodzinny matki mej*, red. J. Maroszek, Białystok 2000.
- Prusicka-Kołcon E., *Kresowa forteca w Kryłowie*, „Spotkania z Zabytkami” 34 (2010), nr 1–2, s. 25–27.
- Simeoni G., *La Limagna d’Overnia [Auvergne]*, Lyons 1560.
- Syrkomla W., *Pisma epiczne i dramatyczne*, t. 4, Poznań 1868.
- Th. K. [pseudonim], *Dominiak Ridolfino. Pułkownik w służbie Rzplitej polskiej w XVI wieku*, „Przewodnik Naukowy i Literacki” 15 (1887), s. 645–658.
- Tygielski W., *Listy, ludzie władza. Patronat Jana Zamoyskiego w świetle korespondencji*, Warszawa 2007.
- Z okolic Dźwiny. Księga zbiorowa na dochód Czytelni Polskiej w Witebsku*, [Witebsk] 1912.
- Zarębska T., *Początki polskiego piśmiennictwa urbanistycznego*, Warszawa 1986.
- Żebrawski T., *O pieczęciach dawnej Polski i Litwy*, Kraków 1865.